

ВОЛЯ (СВОБОДА) ЯК ФЕНОМЕН ЛЮДИНИ: ПРО КОНЦЕПЦІЮ В.І.ШИНКАРУКА

Академік В.І.Шинкарук – оригінальний дослідник практично всіх фундаментальних філософських проблем. Звичайно, найбільше місце в його творчості посідала історія філософії, зокрема німецька класична філософія. Цей його інтерес, напевне, криється не тільки в тому “філософському просторі”, в якому В.І.Шинкарук працював як учений, як викладач, професор, – “просторі марксистської філософії.”

Працювати в якійсь парадигмі, в якійсь школі (філософській, науковій), осмислювати проблеми в концептах відповідної парадигми (школи) – доля кожного філософа і вченого. І робити в цьому плані закиди будь-кому означає, м’яко кажучи, показувати своє невігластво щодо розуміння наукової творчості, особливо філософської. Як влучно зауважив Гегель, філософія – це квінтесенція епохи. І вона визначає контекст, точніше кажучи, концептуальний, навіть термінологічний апарат того чи того дослідника.

“Класичність” німецької філософії давала її дослідникові можливість розкривати горизонти своєї доби, не зашоруючись на її певних (і неминучих) негараздах, і виходити за неї – бачити можливі перспективи, занурюватись в одвічні філософські проблеми навіть тоді, коли йдеться про, здавалося б, надто “сьогоднішні” питання у тому вигляді, як вони тоді ставилися, скажімо “про будівництво соціалізму і комунізму” тощо. Такою одвічною проблемою для філософії і водночас надто жагучою для України, як і всього людського загалу, є проблема волі (свободи).

Будучи одвічною, на європейських теренах вона стала особливо жагучою в останній чверті XIX століття та своїми новими проявами нуртувала все XX сторіччя. Німецька класична філософія, філософія Маркса, філософія Ніцше, усі напрямки екзистенціалізму з різних кутів погляду, в різних аспектах та намірах досліджували волю як свободу, або волю як здатність реалізувати бажання.

Звернення В.І.Шинкарука до аналізу волі в праці, присвяченій соціально-філософському осмисленню науково-технічної революції [1], має не тільки історико-філософське та теоретичне, але й

соціально-прагматичне виправдання, позаяк науково-технічна революція ставила людину в нові умови буття, зокрема, такі, що стосуються збереження нею своєї ідентичності, свободи. Останнє безпосередньо вмережувалося в соціальні та національні колізії тогочасної доби. Вони особливо гострими були в Україні. На такому тлі звернення до проблем волі було, як мовиться, на часі.

Прикметно, що В.І.Шинкарук, вочевидь уперше, звертає увагу на те, що в українській мові слово “воля” має два значення: значення певних енергетичних здатностей людини розв’язувати відповідні питання, а також значення “свободи”. Це є тонке спостереження. У словнику української мови Бориса Грінченка читаємо, що слово “воля” – це: 1) Воля, свобода (степ та воля – козацька доля). 2) Влада, сила (“В своїй хаті своя правда і сила, і воля” – Шевченко); “Не будуть вражі ляхи на Україні волі”. 3) Желаніє, соизволеніє (“Чини ж мою волю” – Шевченко). “А тим часом вороженьки чинять свою волю – кують речі недобрії” (Шевченко). Інтерес викликає те, що Грінченко у своєму словнику зміст слова “свобода” передає словом “воля” і водночас демонструє його виразом: “Чи треба там непогоди, де єсть щастя і свобода” [2].

Ототожнення в українській мові змісту слів “воля” і “свобода” має глибинний контекст: хочеш свободи, то повинен мати волю до свободи. В.І.Шинкарук цілком справедливо зазначає, що людина без сили волі – “то раб примхливої гри своїх бажань, часто суто тваринних потягів” [1, 40].

“Сила волі” є необхідною умовою свободи. При цьому свобода – це не свавілля, а реалізація “сили духу”. Тому стародавні “мудреці висловлювали думку, що справжня людина вільна навіть у кайданах. Революціонери всіх часів йшли на тортури, на смерть, вражаючи всіх силою духу. Вони і в кайданах були не невільними, а лише скутими вільними людьми” [1, 40]. Відтак сила духу є синонімом сили волі і, відповідно, синонімом свободи.

Водночас В.І.Шинкарук ставить і розглядає питання про основи формування людської Волі, а також Свободи. Історичною основою такого формування він вважає працю, адже людина – діяльна істота. І цю діяльність людина здійснює в сфері матеріального і духовного буття. Однак впродовж “тисячоліть людське життя складалось так, що праця для переважної більшості була не життям, а засобом до життя, останнє ж розглядалось як споживання набутих благ. Не

потреби в праці, а потреби в предметах споживання були визначальним фактором людської життєдіяльності” [1, 44]. Така ситуація становлення і реалізації буття людини пов’язується дослідником із суперечностями, які характерні для суспільства приватної власності на засоби виробництва, особливо капіталістичного суспільства. Читаємо: “За умов капіталізму, де збільшення виробництва товарів виступає як засіб збільшення капіталістичного прибутку, культивування потреб – як розширення ринку збуту, де споживання, володіння, привласнення є одним суспільно визначеним сенсом буття, односторонній споживацький підхід до життя при невпинному зростанні потреб є одним із факторів масового зростання злочинності, наркоманії, алкоголізму, моральної деградації” [1, 44–45].

Подолання всього зазначеного криється не тільки в зміні відповідних суспільних процесів, що це породжують, але і в зміні самої праці – переході до праці як творчості, бо людина “за своєю сутністю є творчою істотою”. Це в свою чергу пов’язане з тим, що “людина робить саму свою життєдіяльність предметом своєї волі і своєї свідомості” [3, 526].

“Воля” і “свобода” невід’ємні від праці передусім тому, що людина живе в двох світах – предметному, біологічному – неорганічному і в світі ідей, свідомих, інтелектуальних, духовних процесів. Власне, проблема волі (свободи) також є проблемою цих обох світів. Характерно, що тілесний “біологічно-неорганічний” світ – світ сьогодення, світ, де реалізується буття кожного окремого індивіда. Ця реалізація відбувається в просторі та часі. Саме простір і, особливо, час виступають тим вододілом, який розрізняє функціонування тілесного і духовного (інтелектуального) людини. Простір – це те поле, де розгортається свобода людини, і тут воля – це саме реальні дії людини, які презентують її свободу чи неволю. Звичайно, можна обрати певний простір буття, скажімо, який складається за умов міграції людини (людей). В історії людства (і окремої людини) простір виступав тією реальністю, яка істотно змінювала людське буття (скажімо, великі географічні відкриття, освоєння космосу та ін.). Водночас людське в людині попри зазначене пов’язане передусім з часовою компонентою, бо саме вона є тим, на тлі чого розгортаються свідомість, психічне, насамкінець – воля і свобода.

У своїй свідомості людина здатна відрізнити себе від своєї життєдіяльності і робити останню предметом своєї волі. Відбувається

“удвоєння людського життя на життя в свідомості, в своєму духовному світі і життя в реальних звершеннях, життя, яким воно виступає в кожний даний момент теперішнього, бо тільки теперішнє – реальний час нашої предметної діяльності, нашої життєдіяльності. Час звершень, час наших справ – теперішній час (підкреслено В.І.Шинкаруком). Минулий час – час уже здійсненого, майбутнє – час передбачуваних і можливих звершень. Звершення, виконання справи – це і є наша життєдіяльність. І все наше життя складається з “справ”, які пливають в минуле в нещадному спливанні часу. Що ми робимо сьогодні, завтра стане спогадом” [1, 47].

Щойно наведена цитата надто довга. Це зроблено навмисно, щоб звернути увагу на манеру розмірковування, стиль українського філософського дискурсу, в якому відлунюється національна лірична особливість сприйняття та вираження світу В.І.Шинкаруком.

Особливість зазначеного розуміння життєдіяльності полягає в тому, що воно розкриває феномен життя як проекцію цілей, проекцію майбутнього. “Оскільки ми – це наше минуле і проекція нашого життя в майбутнє, то в кожную свою сьогоднішню справу ми лише “входимо”, щоб “вийти” з неї в іншу справу. Ми буваємо на роботі, в кіно, на концерті. Скрізь буваємо, а не живемо. Живемо усім цим разом, а не кожним зокрема, хоч фактично ми живемо лише в кожному зокрема” [1, 47].

Життя “в свідомості” охоплює все життя як єдине ціле і в свідомості “минуле не залишається “позаду“, а “іде“ з нами, “майбутнє не приховане”, воно “убачається“, проектується, переживається. Свідомість – це і є зв’язок часів в актах нашої життєдіяльності” [1, 47].

Звернімо увагу на те, що в характеристиці “життя в свідомості” В.І.Шинкарук вживає поняття “проектування”. За традицією, що йде від Гуссерля, Brentano, Бергсона, свідомість характеризується за допомогою поняття “інтенціональність”, за традицією новоевропейською, в тім колі і марксизму (його різновидів), свідомість характеризується як відображення (активне відображення) тощо. Звичайно, свідомість – багатосемантичне утворення, і названі терміни (відображення, інтенціональність) охоплюють окремі (й істотні) прикмети свідомості. В.І.Шинкарук, розглядаючи волю (і свободу), останні убачає саме в феномені “проектування”. Йдеться про проектування майбутнього. Цим він уточнив ідею інтенціональності свідомості (Бергсон, Гуссерль). Г.Башляр розглядає проектність як

фундаментальну властивість постмодерної науки. На це звернув увагу С.Б.Кримський, приділивши питанню проектування, як важливій прикметі пізнання, належну увагу [4, 595–611].

Звичайно, не треба вважати, що до цього ніхто не висловлював своїх міркувань щодо “проектності” знання. Це мало місце хоча б у так званій німецькій класичній філософії, зокрема в її ідеї творення систем. Загалом становлення термінології навіть у природничих науках – складний і неодноразовий процес. Прикладом може бути становлення термінів “диференціальне” та “інтегральне числення”. Тим більше, коли маємо справу з гуманітарним пізнанням, де метафоричність – поширений спосіб функціонування термінів. Проте доцільно зауважити, що, як у даному випадку, в дослідженні питання свідомості та волі В.І.Шинкарук запроваджує термін “проектування”. Нині цей термін став загальнонауковим.

У проектній особливості свідомості (і волі й свободи) криється таїна творчості. Точніше, “проектність” і є вираженням творчості як характерної прикмети свідомості. Адже творчість – творення майбутнього. Майбутнє – це не просто те, що буде, воно є, воно в нас, ми несемо його в своєму теперішньому як проекцію свого буття в майбутнє, яка здійснюється щомиттєво. “Без цієї проекції, без винесення себе в майбутнє, в уявний і прийдешній хід подій, немає свідомості” [1, 50].

Однак людина в практичному житті – цьому “тепер” – змушена полишити світ абстрактних чекань і уявних реальностей і користувати світ справжніх реальностей, матеріальних умов своєї життєдіяльності, соціальних обов’язків, обставин, що склалися і т.д. Тут проекція свого буття в майбутнє виступає вже як винесення себе, своїх реальних здібностей і бажаних справ, а з ними й чекань, в можливий хід подій у зв’язку з обставинами особистого і суспільного життя, що склалися на даний час. Проте час – це все ж таки світ можливого. Він може стати світом втрачених можливостей, а може стати і світом здійснених мрій, реалізованих чекань [1, 50]. Звідси висновок про життя як турботу про майбутнє. У зв’язку з цим В.І.Шинкарук проголошує сакраментальне: “Як би знати!” [там само].

Оце “Як би знати!” фундує творчі, креативні засади людської свідомості, бо то справа таїни, з якою людина безпосередньо пов’язана. Водночас це – терени свободи, “політ уяви з сфери суцього в сфери можливого і неможливого” [1, 51]. Однак, наголошує

В.І.Шинкарук, свобода – не свавілля, вона “має досить чіткі межі” [1, 47]. Ці “межі” – все те, що індивід засвоює в процесі виховання, освіти, а також об’єктивна дійсність, в якій розгортається людська життєдіяльність. Свобода – не тільки відкриття необхідності, але й відкриття можливостей і засобів підпорядкування цієї необхідності життєвим цілям людини [1, 52].

В.І.Шинкарук виступає з критикою традиційних уявлень, ніби талант – то “дар” природи, яким вона наділяє окремих людей [5, 296–297]. Він звертає увагу на те, що, власне, від природи “нездібних” людей немає, і коли в житті їх мало, то в цьому винна не природа, а індивідуальні та соціальні умови їх виховання. Так звана бездарна людина – це або “людина з невиявленими і нерозвиненими в процесі виховання обдаруваннями, або людина, яка освоїла сферу діяльності, не відповідну їй нахилам і здібностям” [5, 296–297]. У процесі виховання від немовляти до оволодіння певною сферою діяльності, підкреслює Шинкарук, “не тільки природне перетворюється в суспільне, а й *суспільне* перетворюється в природне, *формує органи людини як органи людських відчуттів, людського мислення, людських здатностей і здібностей*. І те, що не було набуте в період формування цих органів, вже важко, а інколи й просто неможливо набуті” [5, 296–297]. Така позиція є глибоко гуманістичною, на передній край вона ставить значення усєї екології буття людини, соціуму, в якому реалізується її буття.

Основними етапами становлення індивідуальних творчих здібностей В.І.Шинкарук вважає: 1) етап первинної соціалізації, на якому формування творчих здібностей потребує збігу умов виховання даного індивіда (дитини) з умовами розвитку притаманних йому природних задатків, суспільно корисних схильностей і обдарувань; 2) етап освіти, де схильності та обдарування виявляються як здібності, які потрібно розвинути в творчі здатності; 3) етап вибору і освоєння сфери діяльності, яка відповідає індивідуальним нахилам, здібностям і обдаруванням. Тільки сприятливі умови на всіх цих трьох етапах можуть забезпечити розвиток природних нахилів у здібності, а здібностей – в талант [5, 296–297].

У цьому зв’язку мислитель нагадує, що відомий психолог С.Л.Рубінштейн [5, 296–297] критикував психоморфологічні теорії зведення здібностей до природних задатків, бо вони відкидають необхідність турботи про “формування людей, про розвиток у них

здібностей”, а “орієнтують” тільки на відбір “людей, здатних до певної професії”. Це принижує гідність людини, задалегідь одних звеличує, а інших зводить до непотребу.

Принциповим завданням сучасності є “забезпечення цілеспрямованого соціального регулювання процесів індивідуального виховання, вивчення і наукове розкриття закономірностей формування людських здібностей, обдаровань, а також способів їх індивідуального виховання. Це справа, насамперед, психології і педагогіки, генетики людини та інші” [1, 53]. Водночас необхідно враховувати труднощі виховання, які нині виникають: йдеться про те, що матеріальні та духовні потреби і запити сучасних молодих людей часто перевищують їх здатність самостійно забезпечувати ці потреби і запити. Причини цього криються в науково-технічному прогресі, діяльності засобів масової інформації, існуючої реклами, нерівномірності соціально-культурного розвитку країн, в цивілізаційному розмаїтті та ін.

При цьому конче потрібно брати до уваги, що відставання, а іноді й просто нерозвиненість вольових рис часто є також наслідком недоліків у трудовому вихованні. Сучасна науково-технічна революція, механізуючи і полегшуючи домашню працю, руйнує традиційні форми раннього залучення дітей до праці. А тим часом праця з дитинства є визначальним засобом формування людської волі. Щоб стати творцем, людина за будь-яких соціальних умов має пройти школу праці, володіти майстерністю, освоїти історично вироблені “стандарти” людської діяльності. Формування людської волі неможливе без примусу, бо воля і є здатністю переборювати безпосередні бажання і підпорядковувати свою діяльність розумним цілям [1, 53–54].

Справді, “щоб праця стала для людини потребою і вищою насолодою, необхідно, щоб спочатку вона була для неї “школою дисципліни”, самозмушуваною діяльністю, бо тільки в такій формі вона розвиває вольові якості. Без сили волі будь-які творчі здатності є безсилим потенціями, приреченими на згасання і загибель. Недаремно давня мудрість говорить: себе здолать зумій, щоб стать собою” [1, 54].

В.І.Шинкарук не абсолютизував фізичну працю, а вважав, що поряд з фізичною працею істотну роль відіграє розумова праця, зокрема, навчання, освоєння знань.

Дитячі ігри – також важлива форма соціалізації індивідів, роз-

витуку в них здатностей переживати уявне як дійсне, вживатися в образи і способи дій інших людей, засвоювати найкращі загальнолюдські якості – співчуття, справедливість, людяність тощо. Свідомим синтезом ігор та фізичної і почасти розумової праці є фізкультура і спорт – засіб формування фізичної досконалості людини [1, 54].

Диференційованість праці посилюватиметься й далі. Запобігти однобічності може фізична культура та спорт. Але спорт в ринковому суспільстві перетворюється в своєрідний “бізнес”, що спотворює його гуманістичне єство, тимчасом як він має бути мистецтвом.

Життя – постійна суперечність між фізичним та духовним буттям. Актуальною є проблема сприйняття “ставлення” самої людини до цих феноменів. Зокрема, існує звичка духовне життя порівняно з фізичним розглядати як незрівнянно більше і справжнє. Своєрідно це являється на рівні різних вікових періодів людини. Так, в юності сьогодення вважається ще несправжнім нашим життям. Своє справжнє життя ми виносимо в майбутнє. У зрілому віці “зв’язок часів” переміщується в “теперішнє. Ми переживаємо минуле як справжнє життя, але й живемо майбутнім. Старість настає тоді, коли через фізичні немочі, безсилля реалізувати проєкції свого буття в майбутнє, відповідне змістовному минулому, ці проєкції вже не здаються нам справжнім життям. Трагічним є стан, коли “немочі” тіла настають у розквіті духовних потенцій. Людина владна над своїм тілом, і вона повинна формувати і розвивати фізичні сили свого організму відповідно до своїх життєвих проблем, не допускаючи його передчасного старіння і фізичної немочі. Фізкультура і спорт – це кузня людського здоров’я, продовження молодості людини і разом з тим – це величезна сфера мистецтва, мистецтво пластики людського тіла і його фізичних сил [1, 56].

Ідея волі (свободи) концептуально презентується в світогляді людини. Прямо про це Шинкарук не пише, але здійснений ним аналіз проблем людського буття і значення в ньому світогляду справді є концептуальним наповненням змісту волі (свободи). Це тому, що людина в світогляді “теоретично” ставить предметний світ у відношення до себе, до цілей своєї життєдіяльності, сприймає і оцінює його в “людській” значущості. Світогляд водночас є відображенням світу в його відношенні до людини і відображенням людини в її відношенні до “олюдненого” нею світу. Сам світогляд є як практично (об’єктивно, предметно) і теоретично (суб’єктивно

в знаннях, в свідомості) освоєною, “олюдненою” природою. В свою чергу, людина може бути об’єктом світоглядного відображення лише через “опредметнення” своїх властивостей у суспільних формах освоєння, “олюднення” природи. “Отже, стосовно людини світогляд є суспільною формою її самосвідомості, способом самовизначення у світі” [1, 60].

Важливо, що світогляд – це не тільки і не стільки теоретичні положення або концепти, це водночас світ чуттєвості людини, передусім моральні почуття. “Голос” совісті – це і є “голос” наших моральних почуттів, зокрема почуття обов’язку. Без наявності їх “совість мовчить”. Моральні почуття, зазначає В.І.Шинкарук, – це “могутні сутнісні сили людини. В граничних життєвих ситуаціях – бути собою або “втратити себе”, жити або вмерти (чи вмерти людиною, чи жити негідником) – вони є джерелом справді героїчних вчинків” [1, 60].

Світогляд існує як засвоєні теоретичні положення про сенси буття людини в світі, її покликання, але це – дискурс про світогляд, його символічно-знакова презентація. Реальний світогляд має духовно-практичний характер, тобто характер буття людини в світі відповідно до розуміння нею сенсів існування. І світогляд в цьому значенні – це ті справи, які робить людина, це реалізація її волі (її свободи), а сама людина є окремим індивідом, що увібрив у себе, зробив своїм досвід людей існуючих і тих, що були раніше. Тобто він є відголоссям етнічного, національного і загальнолюдського існування.

Розгорнута позиція В.І.Шинкарука щодо волі як свободи міститься в праці, яку він написав спільно з відомим українським філософом О.І.Яценком [6].

Підсумовуючи, зазначимо, що В.І.Шинкарук не тільки формує низку принципів положень щодо проблеми волі як свободи, але й практично створив засади подальшого дослідження цієї важливої проблеми. Зокрема – питань, що стосуються виховання молоді, реалізації української ментальності як працелюбства та постійного прагнення до свободи, яка можлива тільки як воля. Ці міркування не тільки не втратили актуальності, але й стали за сьогодення ще вагомішими, бо українське суспільство вишколюється демократією, в ринкових шатах. Тут і ризики, тут і відчай, тут і надія на краще... Та в усіх випадках потрібна воля в двох її значеннях.

Конструктивні роздуми над такою ситуацією можуть бути почерпнуті з розглядуваної концепції В.І.Шинкарука.

Література

1. *Шинкарук В.І.* Науково-технічна революція – переворот у продуктивних силах суспільства // Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції. – К., – 1976.
2. *Грінченко Борис.* Словарь української мови. – Т.4. – К., 1909.
3. *Маркс К., Енгельс Ф.* З ранніх творів. – К., 1973.
4. *Кримський С.* Під сигнатурою Софії. – К., 2008.
5. *Рубинштейн С.Л.* Бытие и сознание. – М., 1967.
6. *Шинкарук В.И., Яценко А.И.* Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения. – К., 1984.